

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<http://orcid.org/0000-0001-7883-680X>

oksanasknar1@gmail.com

ТИПИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження особливостей культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді різних регіонів України зумовлена усвідомленням необхідності вирішення завдання адаптації й інтегрування внутрішньо переміщених осіб до відмінних соціокультурних традицій та місцевого населення регіонів – до змінених унаслідок повномасштабної війни росії проти України умов життя. А отже, постає питання необхідності врахування етнокультурних особливостей населення різних регіонів України в державній освітній політиці.

Мета дослідження полягала у виявленні регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді, які слід брати до уваги в державній освітній політиці.

За **результатами** емпіричного дослідження визначено основні типи культурної ідентифікації української молоді: прихильний, відчужений, амбівалентний, які мають певну специфіку в різних регіонах. Проаналізовано їхні сильні і проблемні сторони, які є перспективними з погляду подальшого трансформування освіти. З'ясовано, що визначальним типом культурної ідентифікації молоді є прихильний, який варіює певним чином у регіонах: позитивно-прихильний – у Центральному, Східному й Західному і залучено-прихильний – у Північному й Південному. Виявлено, що відчужений тип культурної ідентифікації молоді представлений у регіонах так: відчужено-знецінювальний – у Центральному, Східному і Південному; відчужено-зневажливий – у Північному та відчужено-проевропейський – у Західному. Встановлено наявність амбівалентного типу культурної ідентифікації у молоді Центрального і Східного регіонів, тоді як для Західного регіону характерним виявився емоційно-приєднаний, для Південного – меншовартісний, а для Північного – більш нейтральний емоційно-вразливий. Виокремлено основні чинники, що визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді: 1) зв'язок з українською (народною) культурою; 2) цінування-знецінення надбань і традицій власної культури; 3) модальність ставлення до свого народу.

Практична значущість. За результатами дослідження зроблено такий висновок: в освітніх програмах культурного спрямування варто враховувати, що для молоді Центрального, Східного і Західного регіонів визначальним є емоційно-ціннісний аспект переживання зв'язку з культурними традиціями народу, тоді як для молоді Північного та Південного – поведінковий, який реалізується шляхом залучення до культурних традицій, посилення інтересу до української культури та бажання її підтримувати.

Ключові слова: культурна ідентифікація; молодь; регіональні особливості; типи культурної ідентифікації.

Oksana M. Sknar

candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0001-7883-680X>

oksanasknar1@gmail.com

TYPES OF CULTURAL IDENTIFICATION OF YOUNG PEOPLE IN DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE

The relevance of the study of the peculiarities of cultural identification of pupils and students from different regions of Ukraine is due to the awareness of the need to solve the problem of adaptation and integration of internally displaced persons to different socio-cultural traditions and the local population of the regions to the living conditions changed as a result of Russia's full-scale war against Ukraine. Therefore, the issue of the need to take into account the ethno-cultural characteristics of the population of different regions of Ukraine in the state educational policy is becoming more relevant.

The purpose of the research is to identify regional peculiarities of cultural identification of young people that can be taken into account in the state educational policy.

Based on **the results** of the empirical study, the main types of cultural identification of Ukrainian youth are identified: committed, alienated, ambivalent, which have specifics in different regions. Their strengths and challenges are analysed, which are promising for further transformation in education. It has been found that the defining type of cultural identification of young people is committed, which varies in the regions – positive and committed in the central, eastern and western regions and involved and committed in the northern and southern regions. It is found that the alienated type of cultural identification of youth is represented in the regions as follows: alienated-devaluating – in the Central, Eastern and Southern regions; alienated-disregarding – in the Northern region and alienated-pro-European – in the Western region. The presence of an ambivalent type of cultural identification of young people in the central and eastern regions of Ukraine is established, while the western region is characterised by emotionally attached, the southern region – by inferiority, and the northern region – by more neutral emotionally vulnerable. The main factors that determine the regional peculiarities of pupils' and students' cultural identification are highlighted: 1) connection with the Ukrainian (folk) culture; 2) appreciation – depreciation of the achievements and traditions of their own culture; 3) modality of attitude towards their people.

The practical significance. It is shown that cultural educational programmes should take into account that for young people in the central, eastern and western regions the emotional and value aspect of experiencing a connection with cultural traditions is decisive, while for young people in the northern and southern regions it is the behavioural aspect, which is realised through involvement in cultural traditions, interest and support for Ukrainian culture.

Keywords: cultural identification; youth; regional peculiarities; types of cultural identification.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Повномасштабна війна росії проти України спричинила інтенсивні (внутрішні і зовнішні) міграційні процеси в Україні. Зазначимо, що до повномасштабного вторгнення ареали регіональних особливостей культурної ідентифікації мало до певної міри окреслені обриси. Принаймні були регіони з відносно визначеними межами, кожен з яких мав свої історичні «надбання» (минуле, звичаї і традиції), свою етнокультурну специфіку, і можна було говорити про певні усталені особливості регіональної ідентифікації молоді. Тоді як сьогоднішні реалії засвідчують, що регіональні субкультури до певної міри втрачаються, бо таких регіонів, якими вони були «до», уже немає і не буде. Отже, ідентифікаційні проблеми українок і українців пов'язані, з одного боку, з необхідністю «вбудовуватися» в дещо інше культурне середовище (незвичне, а то й малознайоме), адаптуватися до культурних відмінностей, іншого перебігу та умов життя. З іншого боку, ці процеси призводять до «розмивання» регіональних субкультур, а тому впливають певною мірою на ідентифікаційні процеси місцевого населення регіонів. Тож сьогодні нагальним є питання, а якою має бути державна освітня політика для того, щоб враховувати етнокультурні особливості населення різних регіонів України, підкреслюючи при цьому їхню самобутність і рівноцінність; об'єднувати (а не протиставляти) багатоетнічний український народ; сприяти інтеграції в єдину політичну націю зі збереженням (чи підсиленням) етнокультурної ідентичності молоді; відповідати інтересам і особистості, і суспільства, і держави. Тому необхідність урахування регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді в державній освітній політиці не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми, було зроблено нами в попередніх публікаціях (Скнар, 2023). Зокрема, ми спираємося на розуміння культури як контексту, на основі якого утворюються ідентичності особистості, тобто розглядаємо культуру як частину того, що відрізняє одну групу від іншої (Young, 1990). Культура наповнює ідентичність людини змістом (Parekh, 1999) і виконує дві головні функції – спадковості й нормативності. Отож виходимо з уявлень про конфігурації національних культур (Стародубська, 2024) і розуміння культурної ідентичності як культурної основи народів. Так, за М. Кейн, «культурна ідентичність ... є найвищим виявом фундаментальної рівності націй і груп, що співіснують у межах однієї нації. Народи мають право розвивати власну культуру в контексті внутрішнього інтегрованого розвитку» (див. Горностай, 2024, с. 11). До цього додамо засадничу ідею М. Слюсаревського про необхідність підтримання «територіально-культурного розмаїття України як ціннісного імперативу, що є джерелом сили, а не слабкості єдиної у світоглядному, політичному та ментальному сенсах української нації» (Слюсаревський, 2022).

Ми спираємося на сформульоване Е. Еріксоном визначення ідентичності як «самоототожнення», що має соціально-культурне підґрунтя (Erikson, 1968), а культурної ідентифікації – як процесу самоототожнення особистості з певною культурою, який передбачає раціональне усвідомлення своєї причетності до етнокультурної групи та емоційно-ціннісне переживання належності до неї (Бойко, 2010).

Виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. На сьогодні в Україні не вистачає прикладних наукових досліджень, а отже, виважених, відповідних поточній ситуації, емпіричних даних, які б відображали регіональну специфіку культурної ідентифікації молоді на сучасному етапі для врахування їх у державній освітній політиці.

Мета статті: представити визначені за результатами емпіричного дослідження регіональні особливості культурної ідентифікації української молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На основі теоретичного аналізу виділено параметри (традиційність і нормативність) та психологічні показники (ставлення до культурних цінностей; суб’єктивна актуальність національної ідентичності; ставлення до правил взаємодії) для емпіричного дослідження. Їх було покладено в основу психосемантичного опитувальника «Регіональні особливості культурної ідентифікації молоді», розробленого нами з огляду на цілі дослідження (Скнар, 2023а; 2023b). В основі опитувальника – три шкали: ставлення до культурних цінностей; шкала суб’єктивної актуальності національної ідентичності; шкала переживання належності до культурної спільноти. Відтак сконструйовано 15 суджень (емпіричних індикаторів), що описують вияв тих чи інших особливостей культурної ідентифікації молоді (по п’ять суджень на кожну шкалу), які респонденти оцінювали за 5-бальною шкалою. Відповідно стандартизовано процедуру проведення опитування, уніфіковано інструкцію та бланк. Опитувальник має високу внутрішню валідність, оскільки спирається на науково обґрунтовану теоретичну модель.

До участі в емпіричному дослідженні (березень-травень 2023 р.) залучено 795 осіб віком від 16 до 35 років. Це учнівська та студентська молодь закладів вищої і середньої освіти з п’яти великих міст, що репрезентують регіони України: Центральний, Східний, Західний, Південний і Північний. Первинні емпіричні дані ми опрацьовували за допомогою факторного аналізу, який здійснювався методом головних компонент з подальшим обертанням факторного простору Varimax.

На основі аналізу отриманих даних ми виокремили основні типи культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді України (табл. 1), а відтак визначили і деталізували типи культурної ідентифікації української молоді, представлені в різних регіонах (табл. 2).

Таблиця 1

Типи культурної ідентифікації української молоді

Прихильний			Відчужений			Емоційний			
Позитивно-прихильний	Залучено-прихильний	Солідарно-належнісний	Відчужено-знецінювальний	Відчужено-зневажливий	Відчужено-проєвропейський	Амбівалентний	Емоційно-приєднаний	Емоційно-вразливий	Меншовартісний

Таблиця 2

Представленість типів культурної ідентифікації молоді в регіонах

Центр	Схід	Захід	Північ	Південь
Позитивно-прихильний	Позитивно-прихильний	Позитивно-прихильний	Залучено-прихильний	Залучено-прихильний
Амбівалентний	Відчужено-знецінювальний	Відчужено-проєвропейський	Солідарно-належнісний	Солідарно-належнісний
Відчужено-знецінювальний	Амбівалентний	Емоційно-приєднаний	Відчужено-зневажливий	Меншовартісний
Відчужений			Емоційно-вразливий	Відчужено-знецінювальний

Розгляньмо основні характеристики кожного типу культурної ідентифікації української молоді.

Позитивно-прихильний тип культурної ідентифікації:

- переживання близькості, спорідненості з українською культурою;
- інтерес до українського мистецтва, історії та культури свого народу;
- емоційний відгук на творчість українських митців, резонанс із нею;
- уподобання сучасної української музики з елементами автентичного народного співу, яка ніби пов'язує минуле і теперішнє та створює спільне поле для переживання єднання зі «своїми»;
- цінування надбань свого народу;
- усвідомлення особистої відповідальності за збереження і підтримання звичаїв, традицій свого народу;
- народні звичаї, національні традиції органічно вплетені в буття людини і є його вагомою частиною,
- залучення молоді з дитинства до культурного життя українського народу.

Залучено-прихильний тип культурної ідентифікації:

- залучення до культурних традицій народу;
- інтерес до історії та культури свого народу;
- шанування доробку українських митців у різних галузях;

- включення етнокультурного досвіду у власне життя як важливої його частини;
- усвідомлення особистої відповідальності за збереження культурної спадщини та бажання підтримувати звичаї, традиції свого народу;
- готовність привносити кращі традиції успішних країн, не відкидаючи власні;
- емоційний зв'язок, єдність, близькість зі своїм народом.

Солідарно-належнісний тип культурної ідентифікації:

- цінування традицій українського народу і його культури;
- переживання гордості за здобутки свого народу в різних сферах життя;
- інтеграція в повсякденне життя елементів українського культурного життя;
- знання надбань української культури, їх визнання, зацікавленість ними;
- визнання української культури як цінності і невід'ємної частини свого життя;
- бажання належати до своєї етнокультурної групи та поділяти її цінності.

Відчужений тип культурної ідентифікації:

- переживання токсичного сорому за вади свого народу, а ширше – своєї країни, держави;
- сприйняття «свого» як поганого, невдалого, неуспішного, недолугого, недосконалого;
- орієнтація на культуру інших країн, які, навпаки, оцінюються як успішні.

Відчужено-знецінювальний тип культурної ідентифікації:

- відмова від культурних звичаїв і традицій українського народу;
- знецінення надбань української культури, духовних традицій і звичаїв свого народу;
- сприйняття традицій свого народу як беззмістовного, позбавленого сенсів, формального відтворення певних ритуалів;
- заперечення цінності культурного спадку свого народу;
- прагнення відсторонитися, дистанціюватися від своєї етнокультурної групи;
- орієнтація на культурні традиції успішних країн;
- обезцінення культурної ідентифікації і її протиставлення громадянській.

Відчужено-зневажливий тип культурної ідентифікації:

- негативні настановлення щодо української культури, традицій і звичаїв;
- зневажливе ставлення до надбань і духовних традицій народу, до української культури, мистецтва;
- неповага до народних традицій та культурного спадку своєї країни.

Відчужено-проєвропейський тип культурної ідентифікації:

- негативні настановлення щодо українських (народних) традицій;
- нівелювання, применшення унікальності, своєрідності української культури (її спадку, звичаїв і традицій, здобутків);
- надання переваги успішності та законності як громадянським чеснотам (що відповідає цінностям більшості країн європейської спільноти);
- непривабливість своєї етнокультурної групи;
- прагнення інтегруватися в європейське культурне середовище.

Амбівалентний тип культурної ідентифікації:

- переживання сорому за свій народ;
- інтенсивність негативно забарвлених переживань, таких як сором, ніяковість, пов'язаних з належністю до свого народу, нації;
- оцінка своєї соціокультурної групи як «неправильної», «не такої»;
- вразливість щодо образливого чи зневажливого контексту, що підсилюють сором за свій народ;
- наявність водночас і позитивно заряджених переживань гордості за досягнення свого народу в різних галузях науки, культури і спорту.

Емоційно-приєднаний тип культурної ідентифікації:

- позитивні настановлення щодо української культури;
- емоційна, ціннісна значущість належності до свого народу;
- привабливість своєї етнокультурної групи;
- сприйняття українського народу як «своєї» етнокультурної групи;
- визнання досягнень свого народу в науці, техніці, культурі і спорті;
- цінування надбань українського народу як видатних, вартих уваги, поваги, пишання і гордості.

Емоційно-вразливий тип культурної ідентифікації:

- співпереживання й емпатія щодо свого народу;
- небайдужість до оцінок свого народу;
- вразливість та емоційна чутливість до етнокультурного контексту;
- бажання підтримувати позитивну етнокультурну ідентичність.

Меншовартісний тип культурної ідентифікації:

- переживання сорому за недосконалості, вади чи недолугості свого народу;
- сприйняття українських традицій як частини свого життя, що з дитинства включені в особисте буття;
- розуміння особистої відповідальності за продовження культурних традицій;
- усвідомлення необхідності поважати духовні традиції народу;
- переживання меншовартості як частини життя, як традиції;
- меншовартість як частина ментальності, що органічно вкорінена (можливо, несвідомо) із самого дитинства і передається від покоління до покоління.

Слід зазначити, що населення України тривалий час перебувало під впливом імперських наративів, спочатку – СРСР, а потім – росії, коли російська культура та її представники звеличувалися і прославлялися, а ідеї щодо її могутності й еталонності примусово насаджувалися, тоді як українська культура винищувалась, принижувалась, оцінювалась як меншовартісна, другорядна, «селянська» тощо. Тож, на нашу думку, відголоски політики культурної експансії росії й досі даються взнаки, позначаючись на культурній ідентифікації певної частини українців, особливо в регіонах, які традиційно перебували під більшим тиском росії.

Наприкінці ще раз зауважимо, що чим нижче оцінюється своя етнокультурна група, тим меншими є самоповага, самооцінка, переживання гордості чи гідності у представників цієї групи. З огляду на це можна виокремити як окремий, важливий і перспективний з погляду трансформаційного потенціалу напрям роботи для освітян, психологів та науковців. Він пов'язаний зі створенням сприятливих умов, напрацюванням системи необхідних заходів в освіті – екологічних, доцільних і дієвих для того, щоб підсилювати привабливість своєї етнокультурної групи.

Тож сформулюємо відтак у загальних рисах завдання, які можна вирішувати в системі освіти в контексті заявленої проблематики. А саме: 1) створення розвивального середовища, сприятливого для осмислення позитивних аспектів культурної ідентифікації; 2) спрямування зусиль на підсилення у молоді власного достоїнства, переживання нею гідності, а також упевненості в собі, що сприяє набуттю молодими громадянами позитивної й адекватної самооцінки, асертивності та самоповаги.

Загалом робота може розгортатися в таких напрямках:

- підвищення значущості своєї культури;
- увиразнення переваг, здобутків, досягнень культури (історії, науки, спорту, освіти) свого народу;
- інтеграція та опанування напрацювань, елементів культурного спадку;
- створення ситуацій, коли єднання відбувається на основі спільних інтересів і прихильності, спільних цінностей, а не етнокультурної належності.

Отже, на основі даних емпіричного дослідження ми виокремили основні типи культурної ідентифікації української молоді: прихильний, відчужений, амбівалентний, які мають певну специфіку в різних регіонах України. Виявлено як позитивні аспекти, сильні сторони і чинники, що сприяють процесу позитивної культурної ідентифікації молоді, так і перешкоди та бар'єри, проблемні моменти культурної ідентифікації, які водночас є перспективними для подальшого трансформувannya та оптимізації, зокрема, засобами освітньої політики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Визначальним типом культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді є прихильний, що має певну варіативність у різних регіонах: позитивно-прихильний – у Центральному, Східному й Західному та залучено-прихильний – у Північному і Південному. Відчужений тип культурної ідентифікації молоді представлений у регіонах такими різновидами: відчужено-знецінювальний – у Центральному, Східному і Південному; відчужено-зневажливий – у Північному та відчужено-проєвропейський – у Західному. Встановлено наявність амбівалентного типу культурної ідентифікації у молоді Центрального і Східного регіонів, тоді як для молоді Західного регіону більш характерним є емоційно-приєднаний тип, Південного – меншовартісний, а Північного – більш нейтральний емоційно-вразливий. В освітніх програмах культурного спрямування варто враховувати, що для молоді Центрального, Східного та Західного регіонів визначальним є емоційно-ціннісний аспект переживання зв'язку з культурними традиціями, тоді як для молоді Північного і Південного – поведінковий, який реалізується шляхом залучення до культурних традицій, плекання інтересу до української культури та її підтримання.

Виокремлено основні чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді: 1) зв'язок з українською (народною) культурою; 2) цінування-знецінення надбань і традицій власної культури; 3) модальність ставлення до свого народу. Визначено чинники, які сприяють культурній ідентифікації молоді: переживання нею гордості за культурні здобутки українського народу та усвідомлення їхньої цінності; визнання української культури як цінності і невід'ємної частини власного життя. Встановлено також чинники, що утруднюють культурну ідентифікацію молодих людей або перешкоджають їй: відмова від культурних звичаїв, традицій свого народу; зневажання культурних традицій; знецінення надбань культури та власних культурних традицій; меншовартість як традиція; орієнтація на культурні традиції успішних країн і водночас відмова від своїх; амбівалентні національні почуття.

Отже, державну освітню політику доцільно спрямовувати на актуалізацію потенціалу сприятливих чинників культурної ідентифікації молоді та зменшення впливу або створення умов та віднайдення можливостей (підходів, засобів, методів, інструментів) для екологічного трансформувannya несприятливих.

Перспективи подальших наукових розвідок можуть бути пов'язані з пошуком спільних ціннісних, об'єднавчих ідей для представників різних регіонів та шляхів і засобів єднання українців у політичну націю за умови збереження регіональної етнокультурної унікальності.

Список використаних джерел

Бойко, В. (2010). Тенденції у змінах структури соціальних ідентичностей у ситуації нестабільності. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 45, 147–154.

Горностаї, П. (2024). Історико-культурна картина світу та історична травма українців. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 7–29. Взято з <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/157>

Скнар, О. (2023а). До створення інструментарію вивчення культурної ідентифікації молоді різних регіонів України. *Психологія та соціальна робота*, 2 (58), 42–50.

Скнар, О. (2023b). Регіональні особливості культурної ідентифікації української молоді в контексті державної освітньої політики: проблематизація та базові поняття. В А. Б. Коваленко, І. В. Остапенко (Ред), *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі: матеріали II круглого столу, м. Київ, 19 жовтня 2023 р.* (с. 105–116). Київ: Міленіум.

Слюсаревський, М. (2022). *Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні відповіді і виклики. Науково-аналітична доповідь.* Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/.pdf>

Стародубська, М. (2024). *Як зрозуміти українців: кроскультурний погляд.* Харків: Віват.

Erikson, E. (1968). *Identity, youth and crisis.* New York: W.W. Norton Company.

Parekh, B. (1999). The logic of Intercultural Evaluation. In J. Horton & S. Mendus (Eds.), *Tolerance, Identity and Difference* (pp. 163–197). Basingstoke: Macmillan Press.

Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference.* Princeton: Princeton University Press.

References

Boiko, V. (2010). Tendentsii u zminakh struktury sotsialnykh identychnosti u sytuatsii nestabilnosti [Trends in changes in the structure of social identities in a situation of instability]. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 45, 147–154. (in Ukrainian)

Erikson, E. (1968). *Identity, youth and crisis.* New York: W. W. Norton Company. (in English)

Gornostai, P. (2024). Istoryko-kulturna kartyna svitu ta istorychna travma ukraintiv [Historical and cultural picture of the world and historical trauma of Ukrainians]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 15 (29), 7–29. Retrieved from <https://politysy.org/index.php/popp/article/view/157> (in Ukrainian)

Parekh, B. (1999). The logic of Intercultural Evaluation. In J. Horton & S. Mendus (Eds.), *Tolerance, Identity and Difference* (pp. 163–197). Basingstoke: Macmillan Press. (in English)

Skнар, О. М. (2023a). Do stvorennia instrumentarii vyvchennia kulturnoi identyfikatsii molodi riznykh rehioniv Ukrainy [Toward a toolkit for studying the cultural identification of young people in different regions of Ukraine]. *Psychology and social work*, 2 (58), 42–50. (in Ukrainian)

Skнар, О. М. (2023b). Rehionalni osoblyvosti kulturnoi identyfikatsii ukrainskoi molodi v konteksti derzhavnoi osvithoi polityky: problematyzatsiia ta bazovi poniattia [Regional Peculiarities of Cultural Identification of Ukrainian Youth in the Context of State Educational Policy: Problematicization and Basic Concepts]. In А. В. Коваленко, І. В. Остапенко (Eds.), *Problems of personal identity development in the educational space: Materials of the II round table, October 19, 2023* (pp. 105–116). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Sliusarevskyi, M. M. (2022). *Sotsialno-psykholohichni stan ukrainskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vidpovidi i vyklyky* [Social and Psychological State of Ukrainian Society in the Context of a Full-Scale Russian Invasion: Urgent Responses and Challenges. Scientific and analytical report]. Retrieved from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/.pdf> (in Ukrainian)

Starodubska, M. (2024). *Yak zrozumity ukraintiv: kroskulturnyi pohliad* [How to understand Ukrainians: a cross-cultural perspective]. Kharkiv: Vivat. (in Ukrainian)

Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference.* Princeton: Princeton University Press. (in English)